

A GAZDASÁGFÖLDRAJZ ELMÉLETEI GAZDASÁGRÓL ÉS TÉRRŐL – TANULSÁGOK A GAZDASÁGFÖLDRAJZ OKTATÁSÁHOZ

CZIRFUSZ MÁRTON

THE ECONOMIC GEOGRAPHY ABOUT ECONOMY AND SPACE
– LESSONS FOR TEACHING ECONOMIC GEOGRAPHY

Abstract

Economic geography has undergone tremendous theoretical development in the past two to three decades. This shift has been informed by both a change in economic theories – primarily the blossoming of the geographical political economy approach – and in theories about spatiality – such as the relational turn. This article argues that, although recent changes in the Hungarian space-economy has led to a renewal of the topics and approaches of domestic economic geography which reflect the aforementioned developments, this theoretical shift has not yet found a way into the classroom or into primary and secondary school geography textbooks. The paper examines some current topics of economic geography and illustrates how they could help students better understand how Hungarian spatial and economic realities on different spatial scales are structured.

Keywords: economic theory, spatiality, political economy, classroom

Bevezetés

A gazdaságföldrajz nemzetközi szakirodalma az elmúlt 2-3 évtizedben jelentős elméleti átalakulásokon ment keresztül. Ezek a változások nem légiures térben, a világ minket körülvevő hétköznapi folyamataitól függetlenül történtek: a gazdaságföldrajz éppen a világ-gazdaság térbeli folyamatainak változásaira fogalmazott meg új kérdésfeltevéseket és új válaszokat, módosította a korábban bevált elméleti kereteket. A gazdaságföldrajzot befolyásoló jelentős gazdasági átrendeződések között lehet említeni a 2000-es évek elejének globalizációkritikus mozgalmainak hatását a földrajzra (MINCA, C. 2003) vagy a 2008-as válság folyamatainak elemzését (BRENNER, N. et al. 2010; NEMES-NAGY A. 2011), amelyek a földrajzi (kritikai) politikai gazdaságtani irodalom, az egyenlőtlen fejlődés mint elmélet és a neoliberalizmuskritika súlyának újbóli növekedését eredményezték (SHEPPARD, E. 2011; SPRINGER, S. 2016; TIMÁR J. 2016).

A hazai gazdaságföldrajzi szakirodalmat hosszú ideig a leíró szemlélet uralta, amely egyrészt a 19. század végi uralkodó földrajzi megközelítésmódból, másrészt a szocialista földrajzból származott (CZIRFUSZ M. 2012). A rendszerváltás térbeli egyenlőtlenségeket újratermelő politikai-gazdasági folyamatainak (TIMÁR J. 2016) értelmezéséhez, e folyamatok megváltoztatásához a leíró értelmezési keret egyáltalán nem bizonyult alkalmasnak. A politikai gazdaságtani szemlélet (SHEPPARD, E. 2011; VARRÓ, K. 2015; JONES, A. 2016) ezzel szemben a kutatók, egyetemi hallgatók, általános vagy középiskolás diákok és tanárok, de a „hétköznapi” személyek mint gazdasági szereplők számára is jól magyarázhatja a gazdaságról, a gazdasági folyamatokról és a gazdaság térbeli egyenlőtlenségeiről tapasztaltakat (CZIRFUSZ M. 2014b).

Ebben a tanulmányban egy-egy részben azt mutatom meg, hogy a nemzetközi gazdaságföldrajzban jelenleg uralkodó (és a hazai szakmában is erősödő) politikai gazdaságtani értelmezési keret milyen gazdaságelméleteket és milyen új térelméleteket használ.

Példákon keresztül ismertetem, hogy a jelenlegi magyarországi folyamatokról ez a megközelítésmód milyen új tudásokat kínál a leíró szemléletű földrajzhoz képest. Bár a tér- és gazdaságszemléletek sokszínűvé válása a földrajzban nem korlátozódik a politikai gazdaságtani megközelítésre, a tanulmányban erre a megközelítésre helyezem a hangsúlyt.

Mindkét fejezetben a gazdaságföldrajz oktatásának kérdéskörét helyezem fókuszba. A hazai egyetemeken a gazdaságföldrajzot mostanra jórészt a kortárs külföldi áramlatokat ismerő, azokat a hazai és kelet-európai példákra és a hazai képzésre átfordítani képes személyek oktatják. A gazdaságföldrajz ma Magyarországon már semmiképpen sem az, amit 10-15 évvel annak tartottunk, és amelyet akkor joggal illethettünk kritikával, hiszen semmilyen fogódzót nem nyújtott a minket körülvevő térbeli gazdasági folyamatok értelmezéséhez. Viszont a közoktatásba ezek a szaktudományi változások jóval lassabban szivárognak át, a szemléletváltáshoz többek között hosszabb időre, az oktatásmódszertanosok és a gazdaságföldrajzosok közötti nyitott párbeszédre és nem utolsósorban jó közoktatási és egyetemi tankönyvekre van szükség.

Az oktatásmódszertanosok és a gazdaságföldrajzosok változtatásokat szorgalmazó szövetségét azért is gondolom elkerülhetetlennek, mert a rendszerváltás óta eltelt közel három évtized újult erővel mutatott rá a gazdasági és az oktatáspolitikai változások közötti közvetlen kapcsolatokra (KOVAI M.–NEUMANN E. 2015), a társadalomfelfogások és az iskolafelfogások párhuzamosságára (MÉSZÁROS GY. 2015). A gazdaságföldrajz köz- és felsőoktatási tartalmai ideális esetben tükrözik a tudomány pillanatnyi állását, így a földrajz esetében segítenek kritikai módon értelmezni a hétköznapi gazdasági térfolyamatokat, azzal együtt, hogy a mindenkori intézményi keretek, a tudományos és oktatáspolitikai érdekviszonyok is befolyásolják azt.

Gazdaságelméletek: a gazdaság fogalma és jelentése

Ebben a fejezetben a gazdaságföldrajz gazdaságról szóló elméleteinek három csomópontját tekintem át. Egyrészt bemutatom, hogy a gazdaságról a gazdaságföldrajzosok – és a köznapis felfogás is – különböző időszakokban különböző dolgokat gondolt. Másrészt rávilágítok arra a jelenségre, hogy a gazdaságot mint kapitalista gazdaságot tartjuk „normálisnak”. Harmadrészt foglalkozom a gazdaságföldrajz azon, a gazdaságról vallott alapállításával, hogy a gazdaság területi egyenlőtlenségeket hoz létre és termel újra.

A gazdaság mint térben és időben változó fogalom

A kortárs gazdaságföldrajz egyik legfontosabb alapállítása, hogy *a gazdaság fogalma helyről helyre és korszakról korszakra változik* (BARNES, T. J. 2001; BERNDT, C.–BOECKLER, M. 2007). Ez azt jelenti, hogy bár gazdasági cselekvések az emberiség történetében és a világ különböző pontjain mindig is léteztek, ezek konkrét tartalma változott, és ezekről a megvalósulási formákról a gazdaság kutatói is más-mást gondoltak. A magyar nyelvben is felismerhető a gazdaság hétköznapi fogalomhasználatának többes jelentése és annak különböző földrajzi léptékei: egyrészt a történetileg a háztartáshoz kapcsolódó gazdálkodó (mezőgazdasági termelést végző) egység jelentés, másrészt a nemzetállami vagy globális értelmezési keretben megjelenő nemzet- vagy világgazdaság értelmezés.

A nemzetállami lépték kiemelt mivolta a gazdaságföldrajznak és oktatásának elmélettörténetében is nyomozható. Emlékezhettünk még arra az időszakra, amikor a főáramú regionális gazdaságföldrajzi tankönyvek szétválasztották a tőkés és a szocialista gazdaságokat, majd azokon belül tárgyalták az országokat mint egymástól független „dobozokat”.

Ez az országcentrikus tárgyalásmód amiatt aggályos, mert a két országcsoporthoz az az időszakban is függőségi viszony létezett (BÖRÖCZ 1993) – ahogy az amúgy az iskolai földrajzoktatásban is megjelent, például az kelet-európai adósságválság ismeretén keresztül (lásd pl. ARDAY I. et al. 2015, pp. 59–61.).

A rendszerváltás utáni turbulens években, a kapitalizmus „kibontakozásával” a közoktatásban is a liberális alapelvek és a liberalizmus társadalom- és gazdaságképe (bővebben lásd pl. MÉSZÁROS 2015) került előtérbe. Az alapgondolat az volt, hogy a kapitalizmusban mint rendszerben való érvényesüléshez e rendszer gazdasági törvényszerűségeivel tisztában kell lenni. A közoktatásban ezzel párhuzamosan a globális lépték (a kapitalizmus mint a világgazdaság szervező ereje) tárgyalása a földrajz kerettantervekben megerősödött, a piacgazdaságról szóló ismeretek súlya a rendszerváltás utáni időszakban nőtt, az alternatív társadalom- és gazdaságképek háttérbe szorultak. Paradox módon viszont éppen a piacgazdaság működésével foglalkozó tananyagrészt – amelynek tankönyvi bővülése az általános társadalomföldrajzon belül az 1990-es évek második felére tehető (BERNEK Á. – SÁRFALVI B. 1997) – találták a diákok és a tanárok tőlük távol állónak, idegennek, nehéznek vagy túlságosan absztraktnak. A hétköznapi gazdasági tapasztalatok így nem találkoztak össze a földrajzórán a gazdaságról tanultakkal, a tartalmilag-elméletileg jó irányú szemléletváltozás ellenére.

A kapitalizmus mint normálállapot

A rendszerváltás után a kapitalizmus mint elérendő és megvalósítandó normálállapot vált kitüntetetté a gazdasági közoktatásbeli gondolkodásban. Az 1990-es évek második felében például Chikán Attila véleményformáló közgazdász mondta egy vele készült interjúban, hogy a piacgazdaság alapelvei olyan értékek, „amelyek a társadalom egészében érvényre kell hogy jussanak, így magában az iskola világában is. (...) Az iskola világában ható értékrendszerekre vonatkozó kutatások eredményei arra utalnak, hogy az oktatásban ma még nem nagyon érvényesülnek a klasszikus piacgazdaságra jellemző értékek. A kockázatvállalás, a vállalkozó szellem, a kooperációra készítés alig-alig van jelen az iskolában.” (SCHÜTTLER T. – CHIKÁN A. 1998).

Bár az uralkodó felfogás jórészt kiírja a hétköznapi gazdasági folyamatok értelmezéséből a kapitalizmuson kívüli gazdasági cselekvéseket, helyenként megjelennek olyan érvelések, amelyek utalnak a rendszerváltás utáni gazdasági viszonyok és a kapitalizmus mint vágyott ideáltípus közötti ellentmondásokra, bár jórészt nem reflektálnak ezeknek az ellentmondásoknak az okaira. Chikán Attila például az előbb is idézett interjúban a mindennapi gazdasági valóság megértését szorgalmazza az iskolákban, amely megérteti, hogy a gazdaságban milyen szereplők milyen érdekek mentén, milyen viszonyrendszerben működnek (SCHÜTTLER T. – CHIKÁN A. 1998). (Természetesen a mindennapi gazdaság tárgyalásmódja nagyon különböző lehet: egyfelől a kapitalizmus mint rendszer működési logikáján belül maradvá be lehet mutatni, hogy a gazdasági szereplők miért viselkednek racionális gazdasági szereplőként, másfelől arra is rá lehet mutatni, hogy a kapitalizmus mint rendszer működési logikájával nem magyarázható meg valamennyi gazdasági szereplő valamennyi viselkedése.)

Több tanulmány viszont „érdekességeknek” vagy „hamis képnek” hirdeti azokat a gazdasági felfogásokat, amelyek nem illeszkednek a kapitalizmus mint idealisztikus rendszer alaptulajdonságaihoz (Kérdések és válaszok a gazdaságról, gazdasági kultúrára nevelésről 1998; KERESKESNÉ HORVÁTH I. 2012). Ennek oka abban foglalható össze, hogy a kapitalizmus világszintűvé válása, a globalizáció folyamata (MELEGH A. 2009) azt eredményezte, hogy a piaci viszonyokra, a kereslet és a kínálat kiegyenlítődéssére, a racionálisan cselekvő gazdasági szereplőkre vonatkozó gazdaságelméleti feltételezéseket olyan színben látszódnak, mint amelyek bárhol és bármikor érvényesek. Az elmúlt évtizedek nemzetközi földrajzi

politikai gazdaságtani irodalma viszont rámutatott arra, hogy a kapitalizmusnak különböző megjelenési formái vannak különböző helyeken és terekben (PECK, J. – THEODORE, N. 2007), ráadásul a piaci viszonyok súlya az országok és a háztartások gazdasági életében időben is folyamatosan változik.

A kapitalista gazdaság helyspecifikus jellege jól illusztrálható a munka világának példáján. A rendszerváltás után Magyarországon a bér munka válsága a nyugat-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is kiteljesedett (CSOBA J. 2007). A bérért való munkavégzés mint kapitalista forma mellett fontos szerepet töltenek be a háztartások megélhetésében az alternatív módon fizetett és a nem (pénzben) fizetett munkák. Előbbi, alternatív módon fizetett munkába tartozik például az önfoglalkoztatás, a természetbeni juttatásokért, a kölcsönösségi alapon vagy jóléti ellátásokért végzett munka; utóbbi, nem pénzben fizetett munka a házimunka, az ápolás, az önkéntesség vagy az önellátás (GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996). Ezeknek a munkaformáknak az összefüggéseit a gazdaságföldrajzban is számos kutatás vizsgálta, pl. SMITH, A. et al. (2008) Pozsony és Krakkó egy-egy városrészében, CZIRFUSZ M. (2014a) magyarországi településszintű adatokon. A KSH (2016) ezen túl a nem fizetett (láthatatlan) munka értékének megmérése is kísérletet tett, amely szerint a magyar GDP (számítási módtól függően) 22–47%-kal lenne magasabb, ha a háztartási termelést (a háztartási, nem fizetett munkát) figyelembe vennénk.

A középiskolások gazdasági ismereteiben vagy a közoktatásbeli gazdaságföldrajzi tananyagban mindez a gazdasági sokféleség nem tükröződik. A már idézett 1990-es évek közepi felmérés szerint a megkérdezett középiskolások a családi gazdálkodásban szinte kizárólag a szülők keresetét említették bevételi forrásként, és elsősorban a vidéki gimnazisták említettek más jövedelmeket, pl. a háztájiást (Kérdések és válaszok a gazdaságról, gazdasági kultúrára nevelésről 1998). Erre a leegyszerűsítő szemléletre a közoktatásban a földrajzórák gazdasági ismeretei sajnos csak ráerősítenek. A 10. osztályos OFI-s földrajztankönyvben (ARDAY I. et al. 2015) pl. önálló fejezet szól a nemzetközi munkamegosztásról, de a háztartáson belüli munkamegosztás nincs megemlítve, a háztartási munka fogalma egyáltalán nem fordul elő a tankönyvi szövegben. Így a földrajzóra a hétköznapi tapasztalatokkal nincsen összhangban.

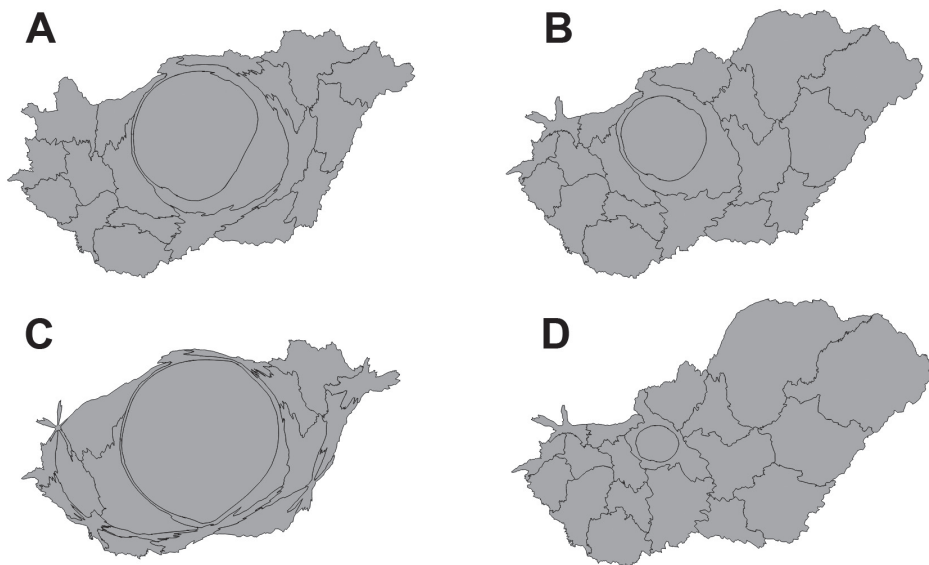
A földrajzóra fontos feladata lehetne, hogy a kapitalizmust ne vegyük eleve adott és a hétköznapi életünket egyértelműen meghatározó rendszernek, így közelebb hozva a hétköznapi valóságokat a közoktatáshoz. Tudatosítani lehetne a család megélhetésében a fizetett, a nem fizetett vagy az alternatív módon fizetett munkaformák jelentőségét (pénzben és időráfordításban egyaránt kifejezve). Ezáltal bemutathatnánk a „posztsozialista portfólióizást” (a különböző megélhetési források dinamikusan változó súlyát) a gazdasági tevékenységeinkben. Így a csereformák és a pénz kapcsolatát is jobban el lehetne mélyíteni (ez jelenleg vakfolt a tankönyvi tananyagokban), a piacon pénzért végzett csere ugyanis a gazdasági cserefolyamatoknak ismét csak az egyik (bár a kapitalizmusban domináns) formája, amelyet kiegészítenek nem pénzbeli cserék, barterek, ajándékok stb. A háztartáson belüli munkamegosztás tematizálása pedig emancipatív szerepet tölthet be, amire különösen nagy szükség van a 2008-as válságot követően, amikor a háztartásokra a bér munka szűkülésével a megélhetés biztosításának egyre nagyobb terhe hárul, így fontosabbá válik a háztartási munkát a bér munkával egyenrangúként elfogadnunk.

A területi egyenlőtlenségek újratermelődése a kapitalizmusban

A kortárs gazdaságföldrajz harmadik gazdaságelméleti csomópontja (amely már e tanulmány következő fejezetébe is átvezet), hogy *a kapitalizmus mint gazdasági rendszer alaptulajdonságaiból, működési logikájából fakadóan újratermeli a területi egyen-*

lőtlenségeket. Természetesen a területi egyenlőtlenségek nemcsak a kapitalizmusra mint gazdasági rendszerre jellemzők, csak a kapitalizmusban ezek kialakulásának és újratermelődésének mozgástörvényei megváltoztak. Azt, hogy ez hogyan működik napjaink Magyarországon, ismét a munkavégzésen keresztül ismertetem. Bár a munkavégzés vagy a munkanélküliség témája a földrajz kerettantervekben marginális témának számítanak, a tanulmányban két okból hozok a munka világából példákat: egyrészt mert saját kutatásaimban ezek hangsúlyosak, másrészt azért, mert a munka világát olyan témának tartom, amely a földrajz tantárgy keretein belül a mostaninál hangsúlyosabban is megjelenhetne.

Az 1. ábra torzított kartogramjai a munka világának egyes jellemzőit mutatják be megyei adatokon, a megyék területe az ábrázolt adott abszolút mutató nagyságával arányos. Az ábráson kirajzolódnak a munka világának különböző, de egymással összefüggő területi egyenlőtlenségei. A foglalkoztatottak számának megyei megoszlását egyrészt a népesség területi elhelyezkedése, másrészt Közép-Magyarország kedvező foglalkoztatási helyzete befolyásolja. A munkanélküliek és a foglalkoztatottak megyei megoszlásának különbségeiből kirajzolódnak a munkalehetőségekhez való hozzáférés differenciái: ha lakóhelytől függetlenül mindenki egyforma eséllyel dolgozhatna, akkor a két térkép egybevágná volna. A foglalkoztatottak két részcsoportját képezik a munkaerő-kölcsönző cégek által foglalkoztatottak és a közfoglalkoztatottak. Előbbi, mintegy 120 ezer fős csoport annak a tartalékhadseregnek tekinthető, akikre elsősorban a külföldi tőke által működtetett gyárakban és szolgáltató egységekben van szükség; elsősorban Budapesten és Közép-Dunántúl megyéiben terjedt el ez a forma. A közfoglalkoztatottak 200 ezer fős tömege nagyobb részben a formális munkaerőpiac szempontjából „felesleges” népesség (KOVAI C. 2016), ők a gazdaság strukturális meghatározottságai miatt szorultak ki a munkaerőpiacról (és

1. ábra A munka világának megyei megoszlásai torzított kartogramokon (2015)

A – Foglalkoztatottak száma; B – Munkanélküliek száma;

C – Munkaerő-kölcsönzők által foglalkoztatottak száma; D – Közfoglalkoztatottak száma

Forrás: KSH, é. n., é. n.; MÓD P. et al. 2016; PUTNOKI P. 2016

Figure 1 The world of labour on county level area cartograms (2015)

A – Employment; B – Unemployment; C – Temporary staffed employment; D – Public works employment

Source: KSH, é. n., é. n.; MÓD P. et al. 2016; PUTNOKI P. 2016

a kutatások szerint mindössze 10%-uk tud elhelyezkedni az elsődleges, formális munkaerőpiacon). A munkanélküliek és a közfoglalkoztatottak térképét összevetve kirajzolódnak a közfoglalkoztatási programba való bevonás megyei eltérései is: egy észak- vagy kelet-magyarországi munkanélkülinek lakóhelye miatt nagyobb esélye van a közfoglalkoztatásba bekerülni, mint egy budapesti vagy nyugat-magyarországi sorstársának.

Az ábrásorozat egyben árnyalja a földrajz tankönyvek felfogását, amely „eleve adott-nak” veszi a területi egyenlőtlenségeket – pl. „Az Alföld északi megyéit, különösen a keleti területeket súlyos és tartós munkanélküliség jellemezi. A munkanélküliségi ráta folyamatosan meghaladja az országos átlagot és főként a falusi településeket sújtja. Igen nagy probléma, hogy a lakosság képzettségi szintje alacsony, a szakképzett munkaerőt kereső piacon nehezen vagy egyáltalán nem tudnak elhelyezkedni.” (ARDAY I. et al. 2015, p. 117.) Egy olyan megközelítés, amely a munkanélküliség mint jelenség összetett okait keresi, illetve a munkanélküliség létrejöttét a gazdaság térbeli szerveződésmódjából vezeti le, az előbbi leírással szemben magyarázatokkal szolgálhat és egyúttal válaszokat kereshet a „Mi a teendő?” kérdésre is.

Térelméletek: a viszonyok fontossága

A kortárs gazdaságföldrajzban az elmúlt évtizedekben nemcsak a gazdaságelméletek sokfélesége indított el új kutatási irányokat, hanem a térelméletek bővülése, a társadalomtudományok téri fordulata (a térbeliség fontosságának a „felfedezése”) is átalakította a tudományos vitákat (FARAGÓ L. 2016). Ebben a tanulmányban nem térek ki a térelméletek sokszínűvé válásának részleteire, filozófiai alapjaira (ezekről lásd pl. DUSEK T. 2013; TAGAI G. 2011). A változások közül egyre összpontosítok, mégpedig az abszolút (tartályszerű) térfelfogást sok szempontból felváltó, a gazdasági-térbeli viszonyok fontosságát hangsúlyozó nézetek térhódítására.

Történetileg a gazdaságföldrajzot a Mi hol van? kérdésre adott, az abszolút térfelfogást tükröző megközelítés uralta. A 19. század utolsó évtizedeiben, az akkor kialakuló angol és amerikai gazdaságföldrajz egyik fontos szerepe volt, hogy a gyarmatosítást szolgálja az egyes földrajzi helyek áruforgalomba való bekapcsolódásának vizsgálatával (hol mi van és azokkal hogyan lehet kereskedni) (BARNES, T. J. 2001). A leíró (regionális) földrajzi hagyományban a gazdasági jellemzők bemutatása szintén a helyek (országok) mint tartályok alapján történt: a külső, országhatárokon átnyúló gazdasági kapcsolatok és viszonyok alárendelt szerepben jelennek meg ezekben az írásokban, az ekkori tankönyvekben (CZIRFUSZ M. 2012). Hasonlóan a Mi hol van? és a Mi hová való? kérdést helyezte a középpontba a szocialista földrajz rajonírozási, gazdasági körzeteket lehatároló, a körzetekhez gazdasági funkciókat társító elmélete és gyakorlata (a részletekről lásd pl. BELUSZKY P. 1982).

A szemléletbeli fordulatot itt is a politikai gazdaságtani felfogás 20. század utolsó évtizedeiben való megerősödése jelentette. Eszerint a gazdasági térfolyamatokat a helyeket, tereket és léptékeket összekapcsoló politikai-gazdasági viszonyok alapján érthetjük meg. A kutatások a különböző gazdasági rendszerek – pl. a kapitalizmus – működésére összpontosítottak (SWYNGEDOUW, E. 2000). A szűkebben értelmezett földrajzi politikai gazdaságtani kutatások később kiegészültek a térben értelmezett gazdaság tágabb társadalmi közegbe való beágyazottságának hangsúlyozásával, például a kultúra vagy a férfi-nő munkamegosztás témáinak előtérbe helyezésével (GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996; BERNDT, C.–BOECKLER, M. 2007).

A gazdaság térbeli viszonyrendszereinek elemzése többek között a vállalatok térbeli működésmódjának vizsgálatában teljesedett ki. A hetvenes évek válsága utáni posztfor-

dista vállalati szerveződés, a rugalmas termelésre való átállás, a globalizáció során egyre nagyobb szerepet kapó transznacionális vállalatok olyan témákat jelentenek a gazdaság-földrajzosok számára, amelyekkel a politikai-gazdasági struktúrák térbeli egyenlőtlenségeket újratermelő működés módja jól leírható. A globális értékláncok, globális termelési hálózatok kutatása (bár elméletileg is sokszínű irányokat foglal össze) a kilencvenes években és a 2008-as gazdasági válság után több hullámban jelentkezett (YEUNG, H. W.-C. 2005; YEUNG, H. W.-C.–COE, N. M. 2015; WERNER, M. 2016).

Érdekes előbbiekkal összefüggésben megnézni, hogy a vállalatok hálózatos működés módja, a politikai-gazdasági helyi viszonyokba való beágyazottsága hogyan jelenik meg a 10. osztályos kísérleti földrajz tankönyvben; milyen lépések történtek a gazdaság térbeli viszonyrendszereinek középpontba helyezése irányába. A világcégek hálójában című fejezet (ARDAY I. et al. 2015, pp. 46–49) hivatott feldolgozni a transznacionális vállalatok működés módját. Ha csak a fejezet térképeit nézzük, a vállalatok nemzetközi szerveződése a Mi hol van? kérdésén keresztül van elmesélve (a vállalatok telephelyei pontokkal vannak jelölve, a köztük levő kapcsolatok nem szerepelnek az ábrákon). A vállalaton belüli munkamegosztás tárgyalása jórészt hiányzik a tankönyvi szövegből, így például nem kaphatunk választ arra, hogy miért helyezik át a globális vállalatok Magyarországra nagy arányban az összeszerelő tevékenységeket. Jól érzékelhetjük a helyek és terek közötti viszonyok hiányát a térképi ábrázolásban az OFI által készített kiegészítő térképlapokon is: a Közép-Európa ipara című térkép a városok mellett a megszokott térképi jelekkel ábrázolja, hogy mely iparág található az adott településeken.

A vállalaton belüli gazdasági-földrajzi viszonyok fontosságát a 10. osztályos OFI-tankönyv *A világot vagy a központot szolgálják?* című fejezetének elemzésével lehet érzékelni (ARDAY I. et al. 2015, pp. 66–69). A vállalaton belüli földrajzi munkamegosztásról jó példát hoz az Airbus-repülőgép összeszerelésének fázisait bemutató ábra, amely a helyek közötti kapcsolatokat is bemutatja (ARDAY I. et al. 2015, p. 67). Véleményem szerint viszont a középiskolai földrajzanyagban is mód volna ennél összetettebb módon tárgyalni a gazdaság térbeli viszonyait; ezt a német közoktatásban is használt Diercke-atlasz példáján mutatom be, amely a Volkswagennel mint globális vállalattal foglalkozik. Az atlaszban három kivágot mutatja be a konszern üzemeinek elhelyezkedését (a köztük levő gazdasági-térbeli kapcsolatok nélkül). Az atlaszhoz tartozó tanári segédlet egyik ábrája a termelés-szervezés (a beszállítói hálózatok és a gyártási folyamat) időbeli átalakulását mutatja be a fordista termeléstől napjaink rugalmas termelési módjáig, ezt egészíti ki egy folyamatábrára, amely a termelés mellett az autók kereskedelem, a használat és a javítás-fenntartás szereplőit és tevékenységeit foglalja össze, így bemutatva az autóhasználat tágabb gazdasági környezetét. Szintén a tanári segédletben idősoros oszlopdiagram ábrázolja a német autógyárak külföldön és Németországban előállított autóinak számát, valamint az értéktermelés és a kutatás-fejlesztés beszállítók és márkakonszernek közötti megosztásának változását. A térbeli kapcsolatokat, az alkatrészek, a félkész és kész autók előállítás helyeit és szállítási irányait pedig a Volkswagen autók példáján egy világtérkép ábrázolja (DIERCKE WELTATLAS 2017). A németországi autóipari termelési hálózatok összetett térképi ábrázolásának hasonlóan szemléletes megoldását adja SCHAMP, E. W.–RENTMEISTER, B. (2004) a tudományos igényű német nemzeti atlaszban.

A gazdasági és földrajzi viszonyokat a középpontba helyező gazdaságföldrajzi szemlélet nem szorítja háttérbe a magyarországi közoktatási hagyományban fontosnak tartott regionális földrajzot. Sokkal inkább egy olyan szemléletről van szó, amely a regionális földrajzot is megújítja azzal, hogy az országok vagy régiók mint tartályok egymást követő tárgyalásmódjának helyébe a helyek, terek és léptékek összekapcsoltságát helyezi, a globális léptéket összekapcsolja a helyi és személyes léptékekkel. Erre az COOK, I. et al. által

gondozott <http://www.followthethings.com/> (Kövesd a dolgokat!) honlapot és annak kritikai pedagógiai jelentőségét mutatom be. Álláspontom szerint ez a hazai földrajzoktatás számára is útmutató példa lehet, mind tartalmi, mind oktatásmódszertani szempontból. A Follow the things arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan kerülnek hozzánk, fogyasztókhoz a különböző árucikkek. A honlap egy webáruházra hasonlít, ahol azonban – az igazi webáruházzal ellentétben – különböző termékek létrehozásáról, kereskedelméről, megvásárlásáról, használatáról és hulladékká válásáról találhatunk forrásokat. A „radikális kutatási és közösségi pedagógiai projekt a közvélemény aziránt való kíváncsiságára épít, hogy »honnan jönnek a dolgok«. (...) Intellektuális és politikai célja, hogy (...) a dolgok közötti absztrakt viszonyt emberek közötti társadalmi viszonyokként mutassa be. (...) Pedagógiai/politikai célja, az akadémián belül és túl, hogy előmozdítsa a kritikai gondolkodást, a párbeszédet és a »csináld magad« kutatást, amelyek különböző emberek számára lehetővé teszik saját tárgyaik követését, e dolgok életében a társadalmi viszonyok és a kereskedelmi igazságosságok-igazságtalanságtalanságok meglátását, majd az eredmények megosztását, megbeszélését és a társadalmi aktivizmust.” (COOK, I. et al. 2014, p. 47) Ennek szellemében a honlaphoz és a témához kapcsolódóan oktatási anyagokat dolgoznak ki és gyűjtenek össze (Classroom resources, é.n.), amelyek a közoktatás különböző szakaszaiban (5–18 éves kor között) használhatók arra, hogy tudatosítsuk a fogyasztáson keresztül a helyek és terek összekapcsoltságát; azt a tényt, hogy ha valamit megveszünk a boltban és elfogyasztunk, mi magunk is kapcsolatba kerülünk „távoli” (valójában a társadalmi kapcsolatokon keresztül egészen közeli) helyekkel, ottani társadalmi és földrajzi viszonyokkal. Így a mi felelősségünk is, hogy ismerjük ezeket a gazdasági és földrajzi viszonyokat és megkérdőjelezhessük-megváltoztathassuk őket.

Összefoglalás

A tanulmányban a gazdaságelméletek, a térelméletek és a gazdaságföldrajz kapcsolatáról írtam, és amellett érveltem, hogy a kortárs gazdaságföldrajz által képviselt gazdaságelméleteknek és térelméleteknek a közoktatási földrajztananyagban erőteljesebben kellene megjelenüniük, nem vitatva, hogy ezeknek a változásoknak a kezdeményei (még ha sok esetben elméletileg inkohereisen is, de) a kerettantervekben és a tankönyvi tartalmakban jelen vannak. Az összefoglalásban a szükséges változásnak három elemét (elmélet, párbeszéd, aktivizmus) mutatom be.

Az 1970-es évektől megjelenő és megerősödő, jelenleg főáramúnak tekinthető kritikai politikai gazdaságtan és a földrajzi politikai gazdaságtan *elméleteket*, új szemléleteket kínál számunkra a gazdaságról és a térről. Ezeknek segítségével változtatni is tudunk az oktatáson és a hétköznapi gazdasági cselekvéseinken, többek között azzal, ha a gazdasági kapcsolatokat helyezzük a vizsgálódásunk középpontjába. Ez a szemlélet összhangban áll a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) 2016-ban megújított földrajztanítási nemzetközi alapokmányával is (IGU 2016): a dokumentum bevezető és az akciótervi része egyaránt a kölcsönkapcsolatokra (azaz a térbeli viszonyokra) való összpontosítást szorgalmazza (a helyek, a léptékek, valamint az ember és a környezete közötti viszonyokon keresztül).

A jó elméletek önmagukban nem elegendők. A kortárs gazdaságelméletek és térelméletek tudományos mezőből az oktatási mezőbe való átáramoltatása, illetve a folytonos tudáscsere a kutatók és a közoktatás szereplői közötti *párbeszédet* szükségelteti. Ennek a párbeszédnek az eszköze egyfelől, hogy az egyetemeken jó földrajztanárokat képezzünk jó egyetemi tankönyvek vagy a tanártovábbképzésre készült kötetek segítségével (kivá-

ló példák az Artemisszió Alapítvány globális nevelésről szóló kiadványai, pl. KOPPÁNY J.–UDVARHELYI É. T. 2009), de az is, hogy a gazdaságföldrajzi tananyagok fejlesztésekor közösen járjunk el. A közoktatás és az akadémia közötti szervezettebb kapcsolatokat szolgálhatja a hazai gazdaságföldrajzosok részéről az intézményesülésben való előrelépés (NAGY E. 2016). Ez a közös munka még mindig csak részben terjedt el a nemzetközi gyakorlatban: az IGU földrajztanítási alapokmánya például jóval többet foglalkozik az oktatásmódszertani kutatások legfrissebb eredményeinek alkalmazásával, ezzel szemben alig érinti azt a kérdést, hogy a földrajztudomány legfrissebb eredményei hogyan és milyen intézményeken keresztül vihetők át a földrajz tanításába (IGU 2016). Hasonló hangsúlyok érzékelhetők az MTA Tantárgy-pedagógiai Kutatási Programjában is. A Német Földrajzi Társaság (Deutsche Gesellschaft für Geographie) földrajz tantárgyra vonatkozó képzési sztenderdjei között viszont láthatunk kapcsolatokat a „tudomány” és az „oktatás” között. Főleg a térelméleti eredmények beépülése figyelemre méltó: a középiskola végére a diákoknak például a térérzékelés, a terek és a térképi ábrázolások társadalmilag konstruált mivoltával tisztában kell lenniük (DGfG 2014).

A harmadik eleme a változtatásnak az *aktívizmus*. Szintén a Német Földrajzi Társaság képzési sztenderdjeiben a cselekvés mint a hat kompetenciaterület egyike szerepel, a diákok a középiskola végére képesek reflektálni saját és mások társadalmi cselekvéseire, azok természet- vagy társadalomföldrajzi hatásaira (DGfG 2014). Ennél azonban véleményem szerint többre van szükség. Jó tankönyvekkel (a közoktatásban és a felsőoktatásban egyaránt) jövőbeli szövetségeket szerzünk a gazdasági-térbeli egyenlőtlenségekkel szembeni mozgalmak számára. Ahogy a gazdaságföldrajzos BARNES, T. J. (2002, p. 11) megfogalmazza, „a kritikai gazdaságföldrajznak nemcsak magyarázó-feltáró jellegűnek kell lennie, hanem érintenie szükséges a jövőbeli-utópikusait is.” A kiállítás mellett, hogy a gazdasági-térbeli egyenlőtlenségek nagyon sok esetben nemkívánatos dolgok a jelenlegi világban, amelyeken közösen változtatni tudunk, a gazdaságföldrajz társadalmi szerepét is meghatározhatja a jövőben. Ez pedig mindannyiunk közös érdeke.

A 2015-ben Gazdaságföldrajzi Műhelyként megalakult, majd tavaly az MTA X. Osztályán Gazdaságföldrajzi Albizottságként intézményesült csoport tagjaiként tisztában vagyunk a gazdaságföldrajz problémáival, feladataival, és azt gondoljuk, hogy a tudományterületünkön szükség van a szemléleti megújulás folytatására, valamint többek között az oktatási tananyagfejlesztésre, annak szakmai támogatására (részletesebben lásd NAGY E. 2016). A változás mikéntjének kitalálása közös feladatunk, amelyhez ez az írás lehetséges témákat és koncepciókat vetett fel.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatja (szerződésszám: K 115870 – kutatási költségek – és PD 120798 – munkabér). Köszönettel tartozom a tanulmány korábbi változatát véleményező kollégáimnak és a két lektornak értő és fontos észrevételeikért.

CZIRFUSZ MÁRTON

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
czirfusz@rkk.hu

IRODALOM

- ARDAY I. – KÓSZEGI M. – SÁRINÉ GÁL E. – ÜTÖNÉ VISI J. 2015: Földrajz 10. Kísérleti tankönyv. – Oktatókutatási és Fejlesztő Intézet, Budapest. 264 p.
- BARNES, T. J. 2001: „In the beginning was economic geography” – a science studies approach to disciplinary history. – *Progress in Human Geography* 25. 4. pp. 521–544.
- BARNES, T. J. 2002: Critical notes on economic geography from an aging radical. Or radical notes on economic geography from a critical age. – *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 1. 1. pp. 8–14.
- BELUSZKY P. 1982: Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? – *Földrajzi Értesítő* 31. 2–3. pp. 315–324.
- BERNDT, C. – BOECKLER, M. 2007: Kulturelle Geographien der Ökonomie: Zur Performativität von Märkten. – In: BERNDT, C. – PÜTZ, R. (szerk.): *Kulturelle Geographien*. transcript Verlag, Bielefeld. pp. 213–258.
- BERNEK Á. – SÁRFALVI B. 1997: Általános társadalomföldrajz a középiskolák számára. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 222 p.
- BÖRÖCZ J. 1993: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. – *Eszmélet* 18–19. pp. 74–88.
- BRENNER, N. – PECK, J. – THEODORE, N. 2010: After Neoliberalization? – *Globalizations* 7. 3. 327–345.
- Classroom resources é.n.: followthethings.com The back office. <https://followtheblog.org/new-classroom-resources/>
- COOK, I. et al. 2014: Organic public geographies and REF impact. – *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 13. 1. pp. 47–51.
- CZIRFUSZ M. 2012: Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. – In: BOTTLIK ZS. – CZIRFUSZ M. – GYAPAY B. – KÓSZEGI M. – PFENING V. (szerk.), *ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola*, Budapest. pp. 65–81.
- CZIRFUSZ M. 2014a: A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés. – In: JENEY L. – HIDEG É. – TÓZSA I. (szerk.): *Jövőföldrajz. A hazai gazdasági fejlődés területi és települési aspektusai a jelenben és a jövőben*. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék, Budapest. pp. 43–54.
- CZIRFUSZ M. 2014b: *Gazdaságföldrajz. Jegyzet oktatóknak és hallgatóknak*. – Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 192 p.
- CSOBA J. 2007: A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása. – In: CSOBA J. – CZIBERE I. (szerk.): *Tipikus munkaerő-piaci problémák – atipikus megoldások*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 9–26.
- DGFG 2014: *Bildungsstandards im Fach Geographie für den Mittleren Schulabschluss mit Aufgabenbeispielen*. 8., aktualisierte Auflage. – Deutsche Gesellschaft für Geographie, Bonn. 95 p.
- Diercke Weltatlas 2017: *Global Player Volkswagen*. <http://www.diercke.de/content/global-player-volkswagen-978-3-14-100800-5-37-6-1>
- DUSEK T. 2013: Tér és közgazdaságtan. – L'Harmattan, TIT Kossuth Klub, Budapest. 206 p.
- FARAGÓ L. 2016: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek. – *Tér és Társadalom* 30. 3. pp. 118–123.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 1996: *The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy*. – Blackwell, Cambridge. p. xiv, 299.
- IGU 2016: *2016 International Charter on Geographical Education*. – IGU Commission on Geographical Education. 20 p.
- JONES, A. 2016: *Geographies of production II. Political economic geographies: A pluralist direction?* – *Progress in Human Geography* 40. 5. pp. 697–706.
- Kérdések és válaszok a gazdaságról, gazdasági kultúrára nevelésről 1998: *Új Pedagógiai Szemle* 48. 7–8. pp. 23–39.
- KEREKESNÉ HORVÁTH I. 2012: A gazdasági, pénzügyi, vállalkozói ismeretek oktatásának története és időszervi kérdései. – *Új Pedagógiai Szemle* 62. 9–10. pp. 207–218.
- KOPPÁNY J. – UDVARHELYI É. T. (szerk.) 2009: *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. – Budapest: Artemisszió Alapítvány. 89 p.
- KOVAI C. 2016: Önellátó függőség. A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. – In: KOVÁCS K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. – Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 137–160.
- KOVAI M. – NEUMANN E. 2015: Hová lett az egyenlítőző közkutatás? A komprehenzív iskolareform sorsa Angliában és Magyarországon 1945-től a nyolcvanas évekig. – *Educatio* 24. 4. pp. 65–78.
- KSH 2016: *A háztartási munka értéke, háztartási szatellit számla Magyarországon*. Statisztikai Tükör, 2016. december 21. – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 6 p.
- KSH é. n.: 6.2.1.3. A foglalkoztatottak száma. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf021b.html
- KSH é. n.: 6.2.1.12. A nyilvántartott álláskereső száma, december. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf028.html

- MELEGH A. 2009: A globalizáció és Magyarország. In: KOPPÁNY J.–UDVARHELYI É. T. (szerk.): A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak. – Artemissió Alapítvány, Budapest. pp. 16–23.
- MÉSZÁROS GY. 2015: A „jó” társadalom, a „jó iskola” – Társadalom- és iskolaképek. – In: KOLLÁR N. K.–RAPOS N. (szerk.): A társas, társadalom viszonyok. – Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 21–32. (Tanár leszek; 1.)
- MINCA, C. 2003: Kritikai nézőpontok a perifériáról. – Tér és Társadalom 17. 2. pp. 5–12.
- MÓD P.–GÁL-SCHNEIDER B.–IGNITS GY.–VARGA L. 2016: Beszámoló a 2015. évi közfoglalkoztatásról. – Belügyminisztérium, Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest. 65 p.
- NAGY E. 2016: Térről és gazdaságról – másképpen: a gazdaságföldrajzi műhely céljai és vállalt feladatai. – Tér és Társadalom 30. 2. pp. 161–164.
- NEMES-NAGY A. 2011: „Válság – okok, dimenziók és reakciók”. Beszámoló a 6. Nemzetközi Kritikai Geográfiai Konferenciáról. – Tér és Társadalom 25. 4. pp. 184–190.
- PECK, J.–THEODORE, N. 2007: Variegated capitalism. – Progress in Human Geography 31. 6. pp. 731–772.
- PUTNOKI P. 2016: Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2015. évi tevékenységéről. – Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest. 41 p.
- SCHAMP, E. W.–RENTMEISTER, B. 2004: Automobilindustrie: Standorte und Zulieferverflechtungen. – In: HANEWINKEL, C.–HESS, M.–KLOHN, W.–WINDHORST, H.–W. (szerk.): Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland, Band 8 – Unternehmen und Märkte. Elsevier, München. pp. 64–67.
- SCHÜTTLER T.–CHIKÁN A. 1998: A gazdasági kultúra nem ismeretek rendszere, hanem szemléletmód – Beszélgetés Chikán Attilával, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtani Tanszékének vezetőjével. – Új Pedagógiai Szemle 48. 7–8. pp. 5–14.
- SHEPPARD, E. 2011: Geographical political economy. – Journal of Economic Geography 11. 2. pp. 319–331.
- SMITH, A.–STENNING, A.–ROCHOVSKÁ, A.–ŚWIA, TEK, D. 2008: The emergence of a working poor: Labour markets, neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities. – Antipode 40. 2. pp. 283–311.
- SPRINGER, S. 2016: Fuck neoliberalism. – ACME: An International Journal for Critical Geographies 15. 2. pp. 285–292.
- SWYNGEDOUW, E. 2000: The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. – In: SHEPPARD, E.–BARNES, T. J. (szerk.): A companion to economic geography. Blackwell, Malden–Oxford–Carlton. pp. 41–59.
- TAGAI G. 2011: Térkapcsolati modellek a regionális kutatásokban. Doktori értekezés. – ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest. 150 p.
- TIMÁR J. 2016: Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. – Tér és Társadalom 30. 3. pp. 106–112.
- VARRÓ, K. 2015: Making (more) sense of political-economic geographies of continuity and change. Dialoguing across ontological divides. – Progress in Human Geography 39. 1. pp. 26–46.
- WERNER, M. 2016: Global production networks and uneven development: Exploring geographies of devaluation, disinvestment, and exclusion. – Geography Compass 10. 11. pp. 457–469.
- YEUNG, H. W.-C. 2005: Rethinking relational economic geography. – Transactions of the Institute of British Geographers 30. 1. pp. 37–51.
- YEUNG, H. W.-C.–COE, N. M. 2015: Toward a dynamic theory of global production networks. – Economic Geography 91. 1. pp. 29–58.